

ΤΟ ΔΙΚΑΙΟΝ ΕΙΣ ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΟΥ ΜΟΡΕΩΣ ¹

Ι. Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως ἢ ἀκριβέστερον τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως, εἶναι αἱ εἰς ἑλληνικὴν, γαλλικὴν, ἰταλικὴν καὶ ἀραγωνικὴν γλῶσσαν σωζόμεναι παραλλαγὰι ἀπολεσθέντος ἀρχετύπου, εἰς τὰς ὁποίας ἐξιστορεῖται κυρίως ἡ κατάκτησις τοῦ Μορέως καὶ ἡ διοργάνωσις αὐτοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας.

Πρόβλημα εἶναι ἀκόμη καὶ σήμερον ποῖος ὑπῆρξεν ὁ ἀκριβὴς χρόνος συντάξεως καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἀπολεσθέντος ἀρχετύπου, ὡς καὶ ποῖοι ὑπῆρξαν οἱ συντάκται τῶν κυριωτέρων ἐκ τῶν ἑτερογλώσσων παραλλαγῶν αὐτοῦ ². Ἡ σύγχρονος κριτικὴ ἐπεξεργασία τῶν κειμένων ἔχει καταλήξει εἰς τὸ πιθανώτατον συμπέρασμα, ὅτι τὸ μὲν ἀπολεσθὲν ἀρχετυπον συνετάχθη ἰταλιστὶ (ἢ ἐνετιστὶ) ἀρχομένου τοῦ ΙΔ' αἰῶνος (μεταξὺ 1305–1331), εἶτα δὲ περὶ τὰ μέσα τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος (μεταξὺ 1341–1346) συνετάχθησαν ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ γαλλικὴ παραλλαγή, ἠκολούθησεν ἡ ἰταλικὴ καὶ τέλος τῷ 1393 συνετάχθη ἡ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ εἰς ἀραγωνικὴν γλῶσσαν ³. Πᾶσαι αἱ

¹ Ἡ μελέτη ἀνεκοινώθη ὡς διάλεξις ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν τὴν 22 Μαΐου 1948. Εἰς τὸ κείμενον τῆς διαλέξεως ταύτης προσετέθησαν ἀπαραίτητοί τινες βιβλιογραφικαὶ κλπ. σημειώσεις.

² Ἐκ τῆς νεωτέρας συναφοῦς βιβλιογραφίας βλ. J. Schmitt, *Die Chronik von Morea* (1889). Ἀδαμαντίου, *Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως*, «Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρ. τῆς Ἑλλάδος», 6 (1906), σελ. 453 ἐπ. R. Rodd, *The Princes of Achaia and the Chronicles of Morea*, I - II (1907). J. Longnon, *Chronique de Morée (1204 - 1305)*, ἔκδ. Société de l'Histoire de France (1911). G. Recoura, *Les Assises de Romanie* κλπ. (1930). D. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée* (1932), ὡς καὶ τὰς ὑπὸ Π. Καλονάρου, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως* (1940) σελ. ιε' ἐπ. σημειουμένας ἐκδόσεις καὶ μελέτας.

³ Πρβλ. Longnon, Ἐνθ' ἀν., σελ. LXXV ἐπ. Τελευταῖαι ἐκδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου εἶναι τοῦ J. Schmitt, *The Chronicle of Morea*, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως* κλπ. (1904) καὶ παρ' ἡμῖν τοῦ Π. Καλονάρου, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως* (1940), ἔνθα καὶ πλήρης ἡ συναφὴς παλαιότερα βιβλιογραφία, ἐν δὲ σελ. ιε' καὶ μνεῖα τῶν παλαιωτέρων ἐκδόσεων τοῦ J. A. Buchon, *Chronique de Constantinople et de l'établissement des Français en Morée* κλπ. (1825). *Chronique de la principauté française d'Achaïe* κλπ. (1840 ἐπ.), *Τὸ βιβλίον τῆς Κουγκέστας* κλπ. ἐν *Recherches historiques sur la principauté française de Morée* κλπ., β' τόμ. (1845). Τὴν γαλλικὴν παραλλαγὴν ἐξέδωκεν ὁ Buchon ἐν *Recherches* κλπ. ὡς ἀνωτ. τόμ. α' (1845) καὶ εἶτα ὁ Longnon, Ἐνθ' ἀν. (1911). Τὴν ἰταλικὴν παραλλαγὴν ἐξέδωκεν ὁ K. Horf, *Chroniques gréco-romanes iné-*

παραλλαγαὶ αὐταὶ ἐμφανίζουσι τὸ Χρονικὸν ὡς λαϊκὸν λογοτεχνικὸν ἔργον, τοῦ ὁποίου ὁ συντάκτης δὲν ἐνδιαφέρεται πολὺ διὰ τὴν ἱστορικὴν ἀκριβείαν τῶν περιγραφομένων γεγονότων, ἀλλ' ὡς γνήσιος «παραμυθᾶς» τῶν περασμένων χρόνων προσπαθεῖ μὲ τὸ ὕφος του νὰ εὐχαριστήσῃ τὸν ἀναγνώστην, διηγούμενος χάριν αὐτοῦ τοὺς ἄθλους τῆς ἐνδόξου, κατὰ τὴν ἀντίληψίν του, φραγκικῆς κατακτήσεως¹. Εἰδικώτερον δ' ὁ συντάκτης τοῦ ἑλληνικοῦ Χρονικοῦ ἐμφανίζει τὴν διήγησίν του εἰς ὑπὲρ 9200 πολιτικούς στίχους, εἰς τοὺς ὁποίους μὲ ἀφέλειαν ἀλλὰ καὶ χάριν, παρασυρόμενος ἀπὸ τὸν θαυμασμόν του πρὸς τοὺς Φράγκους, συχνὰ ὑβρίζει τοὺς Ἕλληνας, προδίδων οὕτως ὄχι μόνον τὰ φρονήματα, ἀλλὰ καὶ τὴν πιθανωτάτην καταγωγὴν του ὡς γασμούλου, ἦτοι μιγάδος ἐκ προγόνων Ἑλλήνων καὶ Φράγκων.

Τὸ Ἑλληνικὸν οὕτω κείμενον τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως εἶναι ἐν χονδροκομμένον ἀλλὰ καὶ χαριτωμένον ποίημα καὶ ἱστορικὸν παραμῦθι, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀνάγκη πολλῆς προσοχῆς ὡσάκις πρόκειται νὰ χρησιμοποιηθῆται ὡς ἱστορικὸν μνημεῖον. Πέραν ὅμως τῆς πολιτικῆς προκαταλήψεως τοῦ συντάκτου του καὶ πέραν τοῦ στοιχείου τοῦ παραμυθιοῦ τὸ ὁποῖον περικλείει, τὸ ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως εἶναι ἀναμφισβητήτως πολύτιμον μνημεῖον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς λογοτεχνίας, ἀκόμη δὲ καὶ διὰ τὴν ἀμεσώτερον ἐνδιαφέρουσαν τὸν Ἕλληνα νομικὸν ἱστορίαν τοῦ δικαίου τῆς Φραγκοκρατίας. Ὁρώμενον δ' ὑπὸ τὴν τελευταίαν ταύτην ἔποψιν, τὸ Χρονικὸν περιέχει ὄντως σπουδαίας πληροφορίας διὰ τὸ ἐφαρμοζόμενον δίκαιον καὶ τὸν τρόπον ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης κατὰ τοὺς τεταραγμένους χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας καὶ τὰς πληροφορίας αὐτὰς περιβάλλει μὲ ἰδιαιτέραν στοργὴν ὁ συντάκτης του, ὁ ὁποῖος συχνὰ ἐξαντλεῖται εἰς πολλὰς λεπτομερείας κατὰ τὴν διήγησιν τῆς διεξαγωγῆς δικῶν² ἢ κατὰ τὴν νομικὴν θεμελίωσιν ποικίλων πρακτικῶν λύσεων ἀμφιβαλλομένων νομικῶν ζητημάτων. Ὁ συντάκτης τοῦ Χρονικοῦ, εὐτυχῶς διὰ τὸν ἱστορικὸν τοῦ δικαίου, δὲν φαίνεται ἄμοιρος νομικῶν γνώσεων. Καὶ ἡ διήγησίς του βοηθεῖ πολὺ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἱστορίας μιᾶς λησμονημένης, πλὴν ἄκρως ἐνδιαφε-

---

dites ou peu connues (1873). Τὴν δ' ἀραγωνικὴν μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως βλ. ἐν A. Morel-Fatio, Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea, compilado por comandamiento de Don Fray Johan Ferrandez de Heredia κλπ. (1885).

¹ Βλ. Ἄδ α μ α ν τ ῖ ο υ, Ἐνθ' ἀν., σελ. 642 ἐπ., Ζ α κ υ τ η ε ν ο ς, Ἐνθ' ἀν. σελ. 25 ἐπ.

² Αἱ σχετικαὶ διηγήσεις εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρουσαι διὰ τὴν παράστασιν τῶν διαδίκων, τὴν τήρησιν πρακτικῶν κλπ. Βλ. τὰς τρεῖς κυριωτέρας δίκας, περὶ ὧν ὀμιλεῖ τὸ Χρονικὸν (ἑλλην. κείμ.), α') στίχ. 1875 ἐπ., 2374, 2436, β') στίχ. 7331 ἐπ., 7570 ἐπ., 7723 ἐπ., γ') 8134 ἐπ., 8157 ἐπ., περὶ ὧν καὶ Ἄδ α μ α ν τ ῖ ο υ, Ἐνθ' ἀν. σελ. 650 ἐπ.

ρούσης περιόδου τῆς μακροαίωνος διαδρομῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ἑλληνοβυζαντινοῦ δικαίου.

* *

II. Ἡ ἀγάπη τοῦ συντάκτου τοῦ Χρονικοῦ πρὸς κάθε τι τὸ ὁποῖον ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν νομικὴν ζωὴν τοῦ πριγκιπάτου τοῦ Μορῶως εἶναι προφανῆς κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰ «*συνήθεια τοῦ τόπου*»¹. Τὰ «*συνήθεια*» αὐτὰ εἶναι οἱ ἄγραφοι ἢ καὶ οἱ ἐγγραφῶν κανόνες τοῦ φεουδαλικοῦ δικαίου ὡς καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ ἱπποτισμοῦ, τὰ ὁποῖα οἱ Φράγκοι ἔφεραν μαζί των ἀπὸ τὴν Δύσιν καὶ τὰ ὁποῖα εἰς μίαν κρίσιμον περίοδον τῆς ἱστορίας τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας διεδόθησαν καὶ εἰς τὸν κόσμον τῆς Ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου. Τὰ «*συνήθεια*» ὁμως αὐτὰ δὲν δύνανται νὰ ἐκτιμηθοῦν ἄλλως ἢ ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἐπισκόπησιν τῆς διαδρομῆς τὴν ὁποῖαν διήνησε τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον εἰς τὴν Ἀνατολήν. Καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν αὐτὴν εἶναι εὐθὺς ἀμέσως ἀναγκαῖα σύντομός τις ἀναδρομὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν λεγομένων Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τῶν λεγομένων Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας.

Ὅταν τῷ 1099 ὁ ὑπὸ τῶν σταυροφόρων ἐκλεγείς βασιλεὺς τῶν Ἱεροσολύμων Γοδοφρείδος de Bouillon ἐξέδιδε τὴν νομοθετικὴν του συλλογὴν, τὴν γνωστὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα «*Ἀσσιζαί τῶν Ἱεροσολύμων*», πράγματι ἐθεμελίωνε τὴν ἑναρξιν μιᾶς ἐποχῆς, καθ' ἣν ὁ βυζαντινὸς κόσμος θὰ εἶχε νὰ ὑποστῇ τὴν ἐπίθεσιν ἑνὸς νέου στοιχείου ἀνταγωνισμοῦ εἰς τὴν σφαιρὰν τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Τὸ ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀρκετὰ ἐξειλιγμένον φεουδαλικὸν δίκαιον μετεφυτεύετο διὰ μιᾶς ἀπὸ τὴν Δύσιν εἰς τὴν βυζαντινὴν Ἀνατολήν μὲ πρὸδῆλον τὴν ἀξίωσιν τῆς ἐπιβολῆς καὶ τῆς μονίμου ἀποκαταστάσεως.² Ὅσον ὁμως καὶ ἂν ἡ ἐσωτερικὴ καὶ οἰκονομικὴ ὀργάνωσις τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἐφαίνετο ὡς ὄριμος διὰ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ δυτικοῦ φεουδαλικοῦ συστήματος², ἐν τούτοις τὸ τελευταῖον τοῦτο παρέμεινε ξένον πρὸς τὴν βυζαντινὴν νοσοτροπίαν μέχρι τέλους. Ὁ βυζαντινὸς κόσμος δὲν ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον, ὅπως δὲ τοῦναντίον, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω, τοῦτο φαίνεται ὅτι ὑπέστη τὴν βυζαντινὴν ἐπιρροήν, ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν τῆς ὁποίας, ὡς πιστεύω, τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον τῆς Δύσεως ἐνοθεύθη, τοῦλάχιστον εἰς τὴν ἑλληνικὴν γῆν.

¹ Βλ. λ.χ. στίχ. 2611, 4290, 7334, 7567 ἐπ., 7880 ἐπ., 8640 κλπ.

² Διὰ τὴν φεουδαλικὴν ὀργάνωσιν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους βλ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, Β' (1947), σελ. 318 ἐπ. Ostrogorsky, Geschichte des Byzant. Staates (1940), σελ. 179, 232 ἐπ., ἰδίως δὲ 262 ἐπ., 344.

Κατὰ τὴν παράδοσιν ¹, ὁ Γοδοφρείδος de Bouillon συνέστησεν ἐπιτροπὴν ἐκ τῶν τὰ πρῶτα φερόντων τοῦ κλήρου καὶ τοῦ στρατοῦ τῶν σταυροφόρων, καὶ ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη παρέδωκεν ἔγγραφον τὸ κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλήμ, τὸ ὁποῖον ἔλαβε τὸ ὄνομα *Litterae Sancti Sepulcri* (ἐπιστολαὶ τοῦ Ἁγίου Τάφου), διότι τὸ χρυσοποίκιλτον πρωτόγραφον αὐτοῦ κατετέθη εἰς κιβώτιον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Τάφου. Ἡ παράδοσις θέλει περαιτέρω, ὅτι τὸ κιβώτιον αὐτὸ ἠδύνατο ν' ἀνοιχθῆ ἴσον παρουσίᾳ ἑννέα ὑψηλῶν προσώπων. Φαίνεται δ' ὅτι τὸ κιβώτιον ἠνοίχθη συχνά, διὰ τὰ συμ- πληρωθῆ ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Γοδοφρείδου, καὶ τοῦτο μέχρι τῆς 2^ᾠ Ὀκτωβρίου 1187, ὅτε ὁ Saladin κατέλαβε τὴν Ἱερουσαλήμ, ὁπότε καὶ τὸ ἐπιμελῶς φυλασσόμενον χειρόγραφον τῶν Ἀσσιζῶν, κλαπὲν ἢ καταστραφέν, ἐξηφανίσθη.

Ἐκτοτε ἡ συνέχεια τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλήμ φαίνεται σκοτεινὴ. Τὸ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι ἡ προφορικὴ παράδοσις τοῦ δικαίου αὐτοῦ ἐπέρασεν εἰς τὴν Κύπρον, ὅπου ἐπεξεργάσθη αὕτη ὑπὸ ἐπιφανῶν φραγκοκυπρίων νομικῶν τῆς ἐποχῆς ², καὶ ἐκεῖθεν διεδόθη περαιτέρω καὶ ἔφθασεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἀπὸ τοῦ 1204 ἤδρευεν ὁ Βαλδουῖνος ὡς Λατῖνος αὐτοκράτωρ. Ὅταν δὲ τῷ 1210 ὁ Γοδοφρείδος Α' Βιλλεαρδουῖνος κατέστη μόνος ἡγεμῶν καὶ πριγκιπ τοῦ Μορέως, ἡ προφορικὴ παράδοσις τῶν Ἀσσιζῶν ἦτο ἀκόμη πολὺ ἰσχυρὰ καὶ εὐχερῶς διωχετεύθη εἰς Μορέαν καὶ τὰ λοιπὰ ἑδάφη τῆς καταχθείσης ἑλληνικῆς γῆς, ἦτοι τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς γῆς, τῆς ἤδη καλουμένης Ρωμανίας.

Εἰς τὴν φραγκοκρατομένην ὁμως ταύτην ἑλληνικὴν γῆν τὸ φεουδαλικὸν ὕλικόν ὑπέστη νέαν ἀναχώνευσιν. Καὶ κατὰ τὴν ἀναχώνευσιν αὐτὴν δὲν ἦσαν πλέον μόνα τὰ ἰσχυρὰ στοιχεῖα τοῦ δικαίου τῶν παλαιῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλήμ, τὰ ὁποῖα ἔπαιξαν σημαίνοντα ρόλον, ἀλλὰ παραλλήλως πρὸς ταῦτα ἀνεφάνησαν καὶ νέα στοιχεῖα γνησίου φεουδαλικοῦ δικαίου τῆς Καμπανίας, τῶν ὁποίων ἦσαν φορεῖς οἱ Βιλλεαρδουῖνοι καὶ οἱ σύντροφοὶ των ³. Ἐτι δὲ πλέον, — καὶ τοῦτο εἶχεν ἀσφαλῶς μείζονα σημασίαν —, μετὰ τὴν πάρο-

¹ Διὰ τὰ περαιτέρω βλ. ἤδη Heim bach, ἐν Ersch und Gruber, Allgem. Encyclopädie κλπ., τόμ. 87 (1869) σελ. ἐπ. Σάθ α, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, 6 (1877), σελ. ν' ἐπ. Πρβλ. καὶ Πετροπούλου, εἰς «Ἀρχεῖον Βυζαντινοῦ Δικαίου» (παράρτημα α'), 1933, σελ. 35 ἐπ.

² Τὰ κείμενα τῶν Ἀσσιζῶν τούτων βλ. ἐν Beugnot, Assises de Jerusalem κλπ. (Recueil des Historiens des Croisades), τόμ. I - II (1841 - 1843). Σάθ α, Αἱ Ἀσσιζαὶ τοῦ Βασιλείου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Κύπρου κλπ., «Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη», 6 (1877). Πρβλ. καὶ Γ. Ν. Καρατζᾶ, Ἀσσιζαὶ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Κύπρου ἐν «Νέα Σιών» 6, σελ. 897 ἐπ. καὶ τὸμ. 1907 καὶ 1908, σελ. 276 ἐπ., περὶ οὗ βλ. Πετροπούλου, Ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου (1945) σελ. 111.

³ Βλ. K. Hopf, Geschichte Griechenlands (1867 ἐπ.), σελ. 12.

δον τῶν χρόνων ἀνεφάνησαν καὶ ἄλλα στοιχεῖα δικαίου ἐντοπίου, τὰ ὅποια βαθμηδὸν ἐπεβλήθησαν καὶ ἔχωνεύθησαν καὶ αὐτὰ εἰς τὸ νέον διαμορφούμενον δίκαιον. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ κατέστη οὕτω βαθμηδὸν νέον δίκαιον ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀνόθευτον φεουδαλικὸν δίκαιον τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ. Τὸ νέον δὲ τοῦτο δίκαιον τῆς φραγκοκρατουμένης ἑλληνικῆς Ρωμανίας ἀπέβη τὸ ἰδιότυπον ἐγγώριον φραγκικὸν δίκαιον, αὐτὰ ταῦτα τὰ «*συνήθεια τοῦ τόπου*» περὶ τῶν ὁποίων, ἐν μέσῳ ποικίλων ἀναχρονισμῶν¹, ὁμιλεῖ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως.

Τὰ «*συνήθεια*» τοῦ Χρονικοῦ ὑπῆρξαν οὕτως ἀρχικῶς ἄγραφα, τοῦλάχιστον κατὰ τὸ μέγιστον αὐτῶν μέρος², βαθμηδὸν ὅμως κατεγράφοντο καὶ περὶ τὸ 1320 ἐκωδικοποιήθησαν ὑπὸ τινος πρακτικοῦ νομικοῦ τοῦ φεουδαλικῦ δικαίου καὶ ὑπὸ τὴν κωδικοποιημένην αὐτῶν μορφήν ἐχρησιμοποιήθησαν εἴτα εἰς Πελοπόννησον, Στερεὰν Ἑλλάδα, Εὐβοίαν καὶ Ἰονίους Νήσους, ὡς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸν συντάκτην τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, ὅστις ἐκ τοῦ λόγου τούτου ὁμιλεῖ ἔκτοτε καὶ περὶ «*βιβλίου*» ἢ περὶ «*ἐγγράφων*» συνηθειῶν (λ.χ. ἐν στίχ. 2611, 7567 ἐπ.). Ἡ κωδικοποίησις ὅμως αὐτῆ ἦτο ἀκόμη ἰδιωτικῆ. Καὶ μόλις κατὰ τὸ 1453, κατόπιν αἰτήσεως τῶν Εὐβοέων, ἡ Ἑνετικὴ Σύγκλητος διὰ ψηφίσματος (*parte*) αὐτῆς, ἐπικυρωθέντος διὰ τῆς *lettera ducale* τῆς 4 Ἀπριλίου τοῦ Franciscus Foscari, ἐλέω θεοῦ Δόγη τῆς Βενετίας, ἐξέδωκεν ἐπισήμως τὰς «*Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας*», ἥτοι τὴν εἰς ἐνετικὴν γλῶσσαν γραφεῖσαν συλλογὴν φεουδαλικῶν διατάξεων, τῆς ὁποίας ἡ οὐσία ὑπῆρξε τὸ εἰς τὴν φραγκοκρατουμένην Ἑλλάδα, καὶ πρὸ πάσης κωδικοποιήσεως ταύτης, ἐφαρμοσθὲν δίκαιον³.

* * *

III. Κατὰ ταῦτα τὸ εἰς τὰς «*Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας*» μεταγενεστέρω; κωδικοποιηθὲν ὕλικὸν εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἐχρησιμοποίησε καὶ ὁ συντάκτης τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, ὁσάκις οὗτος ἀναφέρεται εἰς τὰ «*συνήθεια τοῦ τόπου*».

Αἱ Ἀσσίζαι τῆς Ρωμανίας εὐρίσκονται βεβαίως εἰς ἐσωτερικὴν συνάφειαν πρὸς τὰς ἀρχαιότερας Ἀσσίζας τῆς Ἱερουσαλήμ, αἵτινες καὶ αὐταὶ ἦσαν κωδικοποίησις τοῦ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐφαρμοσθέντος φεουδαλικῦ δικαίου τῆς Δύσεως. Μεταξὺ ὅμως τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τῶν

¹ Βλ. λ.χ. Χρονικόν, στίχ. 2611 ἐπ.

² Γενικοὶ τινες κανόνες ἀφορῶντες εἰς τὴν κατάκτησιν καὶ τὴν διανομὴν τῶν γαιῶν ἀσφαλῶς θὰ εἶχον ἐξ ἀρχῆς γραφῆ, ὁ ὄγκος ὅμως τῶν συνηθειῶν ἦτο ἀρχικῶς ἄγραφος.

³ Τελευταία καὶ ἀρίστη ἔκδοσις τοῦ G. R e c o u r a, Les Assises de Romanie κλπ. (1930).

Ἄσσιζῶν τῆς Ρωμανίας ὑπάρχει βασικὴ ἐσωτερικὴ διαφορὰ, ὡς ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ περιβάλλοντος, εἰς τὸ ὅποιον βαθμηδὸν διεμορφώθησαν αἱ Ἄσσιζαι τῆς Ρωμανίας. Διὰ τὴν παρακολούθησιν δὲ τῆς βασικῆς ταύτης διαφορᾶς εἶναι ἀναγκαῖον ὅπως ἀποσαφηνισθῇ ἡ οὐσία τοῦ θεσμοῦ τῆς ὑποτελείας, ὅστις ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον καὶ τὴν κεντρικὴν ἰδέαν, ἣτις διήκει διὰ παντὸς φεουδαλικοῦ δικαίου. Καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖα κάποια παρέκβασις.

1. Τὸ χαρακτηρίζον τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ φεουδαρχικὴ ὀργάνωσις τῆς γῆς καὶ τῆς κοινωνίας καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐκ ταύτης ἀπορρέουσα κατάτημις τῆς ἐννοίας τῆς κρατικῆς κυριαρχίας¹.

Πυρὴν πάσης φεουδαρχικῆς ὀργανώσεως εἶναι τὸ «*φέουδον*», ὅπερ εἶναι τμημα γῆς ἢ δικαίωμα ἀκινήτου κτήσεως παραχωρούμενον ὑπὸ τοῦ αὐθέντου φεουδάρχου εἰς τὸν ὑποτελῆ του ἔναντι ὠρισμένων ὑποχρεώσεων. Μεταξὺ αὐθέντου καὶ ὑποτελοῦς καταρτίζεται οὕτω κάποια σύμβασις, ἡ ὅποια δὲν εἶναι μόνον ἰδιωτικοῦ ἀλλὰ καὶ δημοσίου δικαίου, ὡς ἐκ τῶν συνεπειῶν τῆς. Διὰ τῆς συμβάσεως αὐτῆς ὁ ὑποτελής δηλοῖ εἰς τὸν αὐθέντην «*υποτελείαν*» (*hompage*), ἢ, κατὰ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, «*ὀμάτζιο*», «*ἀνθρωπίαν*» ἢ «*ἀνθρωπέαν*», ἡ δὴλωσις δ' αὐτῆ γίνεται πανηγυρικῶς καὶ μὲ ὑπόσχεσιν ἢ δόσιν πίστεως ἐκατέρωθεν²: ὁ ὑποτελής, ἀσκεπὴς καὶ ἄνευ ξίφους, γονατίζει πρὸ τοῦ αὐθέντου του καί, θέτων τὰς χεῖράς του ἐντὸς τῶν χειρῶν τοῦ τελουταίου, ἀπαγγέλλει πανηγυρικὰς λέξεις, δι' ὧν ἐκφράζεται ἡ θέλησις του νὰ γίνῃ «*ἀνθρωπος*» (ἐξ οὗ καὶ *hompage*!) τοῦ αὐθέντου. Ὁ αὐθέντης πάλιν τὸν ἀνεγείρει ἀπὸ τὴν γονυπετῆ θέσιν, τὸν ἀσπάζεται εἰς τὸ στόμα καὶ τὸν ἀνακηρύσσει «*ἀνθρωπὸν*» του, ἐν συνεχείᾳ δὲ τὸν «*ρεβεστίζει*»³, ἥτοι παραδίδει εἰς αὐτὸν τὸ φέουδον συμβολικῶς διὰ δόσεως δακτυλίου, χειροκτίου ἢ ἄλλου ἀντικειμένου. Ἐκτοτε, ἀπὸ τῆς καταρτίσεως τοῦ «*ὀμάτζιο*» καὶ τοῦ ρεβεστίσματος μεταξὺ αὐθέντου καὶ ὑποτελοῦς γεννῶνται ἀμοιβαῖαι ἐκατέρωθεν ὑποχρεώσεις. Αἱ δ' ὑποχρεώσεις αὗται ἀπὸ τῆς πλευρᾶς μὲν τοῦ ὑποτελοῦς συνίστανται εἰς ὑποχρέωσιν πίστεως ἐν γένει καὶ εἰδικώτερον εἰς ὑποχρεώσιν στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, συμβουλῆς καὶ δικαιοσύνης, ἥτοι συμμετοχῆς εἰς τὰ δικαστήρια τοῦ αὐθέντου καὶ ὑποβολῆν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν του. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς δὲ τοῦ αὐθέντου συνίστανται εἰς ὑποχρέωσιν πρὸς παροχὴν δικαιοσύνης καὶ πρὸς παροχὴν ἐγγυήσεως καὶ στρατιωτικῆς βοήθειας διὰ τὴν

¹ Πρβλ. προχείρωσ διὰ τὰ περαιτέρω A. Esmein, Cours élément. d'histoire du droit français (ιδ' ἔκδ., 1921), σελ. 167 ἑπ., ἔνθα καὶ παραπομπαί εἰς τὴν συναφῆ βιβλιογραφίαν.

² Fides facta ἢ fidei datio, περὶ ὧν Esmein, Ἔνθ' ἄν. σελ. 189 ἑπ. Πρβλ. καὶ τὴν περιγραφὴν ἐν Ἄσσιζαῖς τῆς Ρωμανίας § 68 (Recours, Ἔνθ' ἄν. σελ. 207 ἑπ.).

³ Βλ. λ.χ. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στίχ. 1866, 2160, 6480, 6770, 7729 ἑπ.

κατοχήν τοῦ παραχωρηθέντος φεοῦδου. Ἡ σύμβασις δηλαδὴ τῆς ὑποτελείας καταλήγει οὐσιαστικῶς ἀμφοτεροβαρῆς σύμβασις. Τοῦτο δὲ κρατεῖ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἰδιαιτέραν παραλλαγὴν τῆς συμβάσεως τῆς ὑποτελείας, τὴν καλουμένην *hompage lige* («*λίζιο δμάτζιο*» εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως)¹, καθ' ἣν ὁ ὑποτελὴς ὑπισχνεῖται πίστιν καὶ ὑπηρεσίαν εἰς τὸν αὐθέντην ἀποκλειστικῶς ἥτοι ἔναντι καὶ ἔναντίον παντὸς ἄλλου τρίτου, ὅπερ εἶχε μεγάλην πρακτικὴν σημασίαν, διότι ἄλλως, με ἀπλοῦν «*δμάτζιο*», τὸ ὅποιον ἠδύνατο νὰ καταρτίζεται συγχρόνως πρὸς πλείονας αὐθέντας, ἠδύνατο νὰ γεννηθοῦν περίπλοκα ζητήματα ὡς πρὸς τὸ ποῖον ὤφειλε νὰ ὑπηρετῇ ὁ ὑποτελὴς ἐν περιπτώσει ἐρίδων ἢ ἀλληλομαχίας μεταξὺ τῶν πλειόνων αὐθεντῶν του.

Ἡ δικαιοσύνη ἢ ὅποια παρέχεται ὑπὸ τοῦ αὐθέντου καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ὑποχρεωτικῶς ὑποβάλλεται καὶ ἥς μετέχει ὁ ὑποτελής, ἀποτελεῖ τὸ δεύτερον μετὰ τὴν σύμβασιν τῆς ὑποτελείας οὐσιῶδες συστατικὸν στοιχεῖον τῆς φεουδαλικῆς ὀργανώσεως. Ἡ τελευταία αὕτη προϋποθέτει ἔλλειψιν κεντρικῆς δικαιοδοτικῆς ἐξουσίας. Ἡ δικαιοδοτικὴ ἐξουσία εἶναι, ὡς καὶ ἡ κρατικὴ κυριαρχία, κατανεμημένη εἰς ἐπὶ μέρους χωροδеспότας. Τοῦτο δ' ἀποτελεῖ σημαντικώτατον χαρακτηριστικὸν τῆς φεουδαλικῆς ὀργανώσεως, ἔνεκα τοῦ ὁποίου ποικίλαι προέρχονται συνέπειαι τόσον ἐξ ἐπόψεως ἰδιωτικοῦ ὅσον καὶ ἐξ ἐπόψεως δημοσίου δικαίου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἰδιαιτέρως σημαντικὴ εἶναι ἡ μὴ ἀναγνώρισις δικαιώματος ἐφέσεως εἰς τὴν δικαιοδοσίαν φεουδαρχικοῦ ἄρχοντος ὑπερκειμένου τοῦ αὐθέντου τοῦ διαδίκου. Ἐν γένει οὕτως ὁ θεσμὸς τῆς ἐφέσεως ἀγνοεῖται ἀπὸ τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον. Τοῦτο δ' εἶναι σύμφωνον πρὸς τὴν κοινὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν, καθ' ἣν ἀναγνώρισις τῆς ἐφέσεως σημαίνει κλονισμόν τῆς πρὸς τὴν δικαιοσύνην ὀφειλομένης πίστεως. Διότι ὄντως, ἐὰν εἶναι δυνατὸν νὰ σφάλῃ ἢ νὰ πλανᾶται ὁ πρῶτος δικαστής, διατί δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πλανᾶται καὶ ὁ δεύτερος ἢ καὶ ὁ τρίτος; Ἡ κατάτμησις οὕτω τῆς κρατικῆς κυριαρχίας καὶ τῆς δικαιοδοτικῆς ἐξουσίας εἰς τοὺς ἐπὶ μέρους φεουδάρχας δὲν ἐπιτρέπει κατ' ἀρχὴν τὸ δικαίωμα τῆς ἐφέσεως ἢ δ' ἀπαγόρευσις αὐτῇ ἰσχύει ἐν γένει εἰς τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον, εἰς ὃ ἔφεσις ἐπιτρέπεται μόνον ἐξαιρετικῶς ἥτοι κυρίως εἰς θέματα ἀρησιδικίας ἢ κακοδικίας².

2. Ἐπανερχόμενοι ἤδη εἰς τὴν σύγκρισιν τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας πρὸς τὰς τῆς Ἱερουσαλήμ, δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν εἰς ἀμφοτέρας τὰς

¹ Στίχ. 1869, 2562, 3185, 6327, 7891 ἐπ., ἔνθα καὶ περιγραφὴ τῆς καταρτίσεως «*λιζίας*», ἦν βλ. καὶ ἐν Ἀσσιζαῖς Ρωμανίας § 68 (Reouga, "Ἐνθ' ἀν.). Πρβλ. καὶ Esmein, "Ἐνθ' ἀν. σελ. 194, ἔνθα καὶ ἀντιγνωμίαι ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς λιζίας.

² Βλ. ἐν γένει Esmein, "Ἐνθ' ἀν. σελ. 171 ἐπ., καὶ εἰδικώτερον αὐτ. σελ. 254 ἐπ., 259 ἐπ.

συλλογὰς ταύτας, τὰς δύο κεντρικὰς ἰδέας αἱ ὁποῖα χαρακτηρίζουν τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον, ἤτοι τὴν φεουδαρχικὴν ὀργάνωσιν μετὰ βάσιν τὴν σύμβασιν τοῦ *hominage* καὶ τὴν κυριαρχικὴν δικαιοδοτικὴν ἐξουσίαν τοῦ φεουδάρχου. Ἀμφότεραι ὅμως αἱ κεντρικαὶ αὐταὶ ἰδέαι παραλλάσσουν εἰς τὰς δύο συλλογὰς, καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἄνευ συνεπειᾶς διὰ τὴν μορφὴν ὑφ' ἣν τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον ἐμφανίζεται εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως.

Ὅπως ἐν πρώτοις, ἡ εἰδικωτέρα σύμβασις τοῦ «*λίξιου ὀμάρτιου*», περὶ οὗ ἄνωτέρω ἐγένετο λόγος, διαμορφώνεται κατὰ τρόπον διάφορον εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας. Αἱ Ἀσσίζαι τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐκφράζουσαι καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο γνήσιον φεουδαλικὸν δίκαιον, θεωροῦν τὸν «*λίξιον*» ὡς ὄντως ὑποτελῆ εἰς τὸν αὐθέντην του, ἔτι καὶ παρὰ τὴν εἰδικὴν συμφωνίαν περὶ τῆς εἰς αὐτὸν ὀφειλομένης ἀποκλειστικῆς πίστεως καὶ ὑπηρεσίας¹. Ὅπως τοῦναντίον, εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας, οἱ «*λίξιοι*» εἶναι πρόσωπα εὐγενῶν ὑποτελῶν ἀνήκοντα εἰς ἰδιαίτεραν τάξιν, στενωτέραν τῆς τάξεως τῶν ἁπλῶν ὑποτελῶν: οἱ «*λίξιοι*» τῶν Ἀσσίζων τῆς Ρωμανίας εἶναι καὶ αὐτοὶ ὑποτελεῖς τοῦ αὐθέντου των, ἀλλὰ μόνον θεωρητικῶς, διότι εἰς τὴν εὐγενῆ ἑλληνικὴν γῆν οἱ διάφοροι *λίξιοι* φεουδάρχοι δὲν ἀνέχονται εὐχερῶς ἀνωτέρους των καὶ διὰ τοῦτο ἀποτελοῦν ἰδίαν τάξιν, οὐσιαστικῶς ἐξισουμένην πρὸς τὴν τάξιν τοῦ αὐθέντου των, τὸν ὁποῖον ἀναγνωρίζουν μόνον ὡς πρῶτον μεταξὺ ἴσων². Ἡ διαφορὰ εἶναι σημαντικὴ: εἰς τὴν Ρωμανίαν οἱ *λίξιοι* εἶναι ἰσχυρὰ τάξεις εὐγενῶν, ἡ ὁποία ἔχει τὸ ἰδικόν της δίκαιον καὶ τὴν ἰδικὴν της κοινωνικὴν θέσιν ἔναντι τῶν ἄλλων ἁπλῶν ὑποτελῶν, καὶ ἡ ὁποία ἔχει ἐπιβάλει τὴν ἀντίληψιν τὴν ὁποίαν ὀρασιότατα μᾶς δίδει τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως εἰς τοὺς στίχους τοῦ 7891 ἐπ.:

«*Ἐπεὶ ἡ λίξια πὸν γίνεται, φιλοῦνται εἰς τὸ στόμα,
 »κ' ἐνὶ τὸ πρᾶγμα ἐπίκοινον ἀμφοτέρων τῶν δύο·
 »οὕτως, χρεωστεῖ ὁ πρίγκιπας τὴν πίσιν πρὸς τὸν λίξιον,
 »ὡσάν ὁ λίξιος πρὸς αὐτόν, οὐκ ἐνὶ διαφωνία,
 »ἀνευ ἡ δόξα καὶ τιμῆ ὅπου ἔχει πᾶσα ἀφέντης»³.*

Καὶ ἔχει μὲν λεχθῆ, ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ αὕτη διαφορὰ τῆς θέσεως τοῦ *λίξιου* εἰς τὴν Ρωμανίαν ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ κατάκτησις τῆς ἑλληνικῆς γῆς ὑπῆρξεν ἔργον τυχοδιωκτῶν μετ' ἔντονον ἀναρχικὴν διάθεσιν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἠνείχοντο εὐχερῶς νὰ εἶναι τυφλὰ ὄργανα τοῦ αὐθέντου των⁴, ἡ

¹ Ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο ὑπάρχουν πολλαὶ διατάξεις ἐν ταῖς Ἀσσίζαις τῶν Ἱεροσολύμων. Πρβλ. λ.χ. Ἀσσίζας Ἱεροσολύμων καὶ Κύπρου, § 28 (=Σάθ α, Μεσαιων. Βιβλιοθ. 6, σελ. 36 ἐπ.).

² Βλ. Ἀσσίζας Ρωμανίας §§ 4, 5, 30, 72 (ἐκδ. Recoursa, "Ἐνθ' ἀν.).

³ Πρβλ. καὶ στίχ. 7896 ἐπ.

⁴ Recoursa, "Ἐνθ' ἀν., σελ. 21 ἐπ.

ἐξήγησις ὅμως αὕτη δὲν εἶναι πειστική, διότι τότε τὸ ἴδιον φαινόμενον τῆς ἰδιαιτέρας θέσεως τῶν λίζιων θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχεν ἐπιβληθῆ καὶ εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ. Μᾶλλον κλίνω πρὸς τὴν ἀντίληψιν, ὅτι καὶ ἐδῶ διαπιστοῦται ἡ διαβρωτικὴ δύναμις τοῦ ἐντοπίου ἑλληνικοῦ στοιχείου, τὸ ὁποῖον, παρὰ τὸν βυζαντινὸν ἀπολυταρχισμόν, κατὰ βάσιν ἦτο πάντοτε δημοκρατικόν, καὶ τὸ ὁποῖον, ἀντὶ νὰ ὑποστῇ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ δικαίου τῶν Φράγκων, ἐπηρέασεν αὐτὸ καὶ διέτρησε τὴν φραγκικὴν πανοπλίαν μὲ τὴν ὁποίαν ἦτο ἐξωπλισμένον τὸ δυτικὸν φεουδαλικὸν δίκαιον. Ἡ δ' ἀποψις αὕτη τῆς ἀσκηθείσης ἐπιρροῆς τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ στοιχείου ἐπὶ τὸ φραγκικὸν δίκαιον τῆς Ρωμανίας ἐνισχύεται, ὡς φρονοῦμεν, καὶ ἀπὸ ἄλλην παρατήρησιν.

Ἐλέχθη ὅτι τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον ἀγνοεῖ τὸν θεσμόν τῆς ἐφέσεως, πλὴν ἐπὶ περιπτώσεων ἀρνησιδικίας ἢ κακοδικίας, τοῦτο δ' ἐν γένει κρατεῖ καὶ εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ἱερουσαλήμ¹. Τοῦναντίον ὅμως εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας τὸ δικαίωμα τῆς ἐφέσεως, καὶ μάλιστα μὲ σαφὲς ἀνασταλτικὸν ἀποτέλεσμα, ἀναγνωρίζεται εὐρύτατα διὰ παντὸς εἶδους δικαστικὰς ἀποφάσεις εἴτε ἀπλῶν ὑποτελῶν βαρῶν, εἴτε λίζιων ὑποτελῶν, εἴτε καὶ αὐτοῦ τοῦ πρίγκιπος, ἢ τοῦ πριγκιπικοῦ δικαστηρίου, ὅτε, εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην περίπτωσιν, ἡ ἀπόφασις ἐκκαλεῖται ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος². Εἰς τὸ Χρονικὸν δὲ τοῦ Μορέως, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὰ λεχθέντα, ἐπαναλαμβάνει τὸ εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας καθιερωμένον δίκαιον³, γίνεται ἐπίσης συγχρότα λόγος περὶ τοῦ δικαιώματος τοῦ διαδίκου ν' «ἀνακράξῃ» τὴν ἀπόφασιν⁴, καθιερουμένου οὕτω σαφῶς τοῦ δικαιώματος τῆς ἐφέσεως, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον. Δὲν εἶναι ἄρα γε τοῦτο χαρακτηριστικὴ διαφορὰ, ἢ ὁποία πιθανώτατα ἔχει τὴν ρίζαν τῆς εἰς ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ δικαίου, ὅπερ ἀνέκαθεν ἐγνώρισε τὸν θεσμόν τῆς ἐφέσεως;—Τὸ ἐρώτημα, ὡς φρονοῦμεν, δύναται σχεδὸν μετὰ βεβαιότητος νὰ ἔχη ἀπάντησιν καταφατικὴν. Μὲ τὴν αὐτὴν δὲ σχεδὸν βεβαιότητα δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς στενῶς συνδεδεμένους πρὸς ἀναλόγους βυζαντινοὺς θεσμοὺς καὶ ἄλλους θεσμοὺς οἱ ὁποῖοι ἀναφαίνονται εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως ὡς γνησίας φραγκικῆς προελεύσεως, ὡς λ.χ. τὰ «ψυχικά», ἥτοι τὰς πρὸς σωτηρίαν τῆς ψυχῆς τοῦ θνήσκοντος γινομένας ἐπιδόσεις εἰς εὐαγγῆ ἰδρύματα, καὶ τὴν «πανάτικα», ἥτοι τὴν ὑπὸ τινος χορηγίαν καὶ μισθοδοσίαν τοῦ πληρώματος

¹ Assises de Jerusalem, Livre de Jean d'Idelin, κτφ. 187, σημειοῦμ. ἐν Esme in, "Ἐνθ' ἀν. σελ. 260 σημ. 66.

² Ἀσσίζαι Ρωμανίας § 143.

³ Βλ. ἀνωτ. σελ. 206.

⁴ Πρβλ. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στίχ. 7353 ἐπ., 7390, 7396, 7410, 7493 ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τῆς Ἀκοβας. Πρβλ. καὶ Ἀδαμαντίου, "Ἐνθ' ἀν. σελ. 461, 544.

πλοίου ἀνήκοντος εἰς ἄλλον, ἢ ὅποια τολμῶ νὰ πιστεύω, ὅτι, παρὰ τὴν ἰταλικὴν προέλευσιν αὐτῆς, ἐκφράζει ἐν τούτοις τὴν εἰς τὸν Ναυτικὸν Νόμον τῶν Ροδίων ἀρτίως διατυπωμένην ἰδέαν τῆς «κοινωνίας» μεταξὺ πλειόνων προσώπων ἐκμεταλλευσμένων τὸν πλοῦν¹.

Βεβαίως, μὲ τὰς τελευταίας ταύτας παρατηρήσεις, δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας καὶ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἔχει ἐξελληνισθῆ ἢ ἐκβυζαντινισθῆ. Τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον εἶναι καθ' ἑαυτὸ δίκαιον κλειστόν, τὸ ὅποιον ἐφαρμόζεται σχεδὸν ὁμοιομόρφως εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ κατὰ παρέκτασιν καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν. Δὲν δύναμαι ὅμως νὰ μὴ βεβαιώσω τὸ γεγονός ὅτι τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον τῆς βυζαντινῆς Ἑλλάδος εἶναι συχνὰ οὐσιαστικῶς διάφορον τοῦ φεουδαλικοῦ δικαίου τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ. Ὅπως δ' ἀναμφισβητήτως τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον τῆς βυζαντινῆς Ἑλλάδος ἔχει ὑποστῆ τὴν εἰδικωτέραν ἐπιρροὴν τῶν Φραγκικῶν θεσμίῶν τῆς Καμπανίας², ἀπὸ τὴν ὁποίαν προήρχετο ὁ ὄγκος τῶν ἱπποτῶν οἵτινες κατέκτησαν τὸν Μορέαν, οὕτω νομίζω, ὅτι τὸ φεουδαλικὸν αὐτὸ δίκαιον τῆς ἑλληνικῆς γῆς ὑπέστη ἀναντιρρήτως τὴν ἐπιρροὴν καὶ τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ περιβάλλοντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔζησε καὶ ἠνδρώθη καὶ τέλος ἐκωδικοποιήθη εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας. Τὴν ἀντίληψιν δὲ ταύτην θὰ προσπαθῆσω καὶ εὐθύς περαιτέρω νὰ ἐνισχύσω.

* * *

IV. Ἀληθῶς, ὁ νομικὸς ὅστις ἀναγινώσκει τὸ κείμενον τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἐκπλήσεται ἀπὸ τὴν ἔντονον περιγραφὴν τῆς ἀγωνίας μεθ' ἧς οἱ Φράγκοι προσπαθοῦν νὰ διατηρήσουν τὰ «*συνήθειά*» των ὡς ἐπίσης καὶ τὰ διὰ συμβάσεων ὑπεσχημένα. Προσκόλλησις εἰς τὰ «*συνήθεια*» καὶ ἀρχή

¹ Διὰ τὰ «Ψυχικά» βλ. τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στίχ. 7781, πρβλ. δὲ καὶ Μαριδάκη, Τὸ ἀσικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζαντ. αὐτοκρατ. (1922) σελ. 281 σημ. 38. Πετροπούλου, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις Ρωμαϊκοῦ Δικαίου (1944) § 153, σελ. 1293. Π. Ζέπου, Συνταγματικὸν Νομικὸν Ἀλεξ. Ὑψηλάντη 1780 (ἔκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1936) σελ. 120 ἐπ. παρ' οἷς καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Διὰ τὴν «πανάτικα» (ἰταλ. panatica) βλ. τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως στίχ. 2789. Panatica σημαίνει ἀρτοδοσίαν. Περὶ τῆς ἰδέας τῆς «κοινωνίας» εἰς τὸν Ναυτικὸν Νόμον τῶν Ροδίων βλ. τὸ κείμενον αὐτοῦ §§ ιζ', κα', κη', λβ' κλπ. (Ζέπων, Jus Græcoromanum, τόμ. Β' σελ. 99. ἐπ., ἐκ τῆς ἐκδόσεως Ashburner), περὶ τῆς σημασίας δὲ τῆς «κοινωνίας» ὡς προδρομοῦ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀσφαλίσεως βλ. ἦδη Pardessus, Collection des lois maritimes antérieures au XVIIIe siècle, I, σελ. 219.

² Πρβλ. ἀνωτ. σελ. 205 σημ. 3 τὸν αὐτ. παραπεμπ. H orf, Geschichte Griechenlands, σελ. 12.

τῆς τηρήσεως τῆς καταρτισθείσης συμβάσεως εἶναι ἀμφότερα ἰδέαι διήκουσαι δι' ὀλοκλήρου τοῦ κειμένου τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως.

Ἡ ἀρχὴ τῆς τηρήσεως τῆς καταρτισθείσης συμβάσεως, καὶ δὴ καὶ τῆς ἀτύπου τοιαύτης, δὲν δύναται ν' ἀμφισβητηθῆ, ὡς φρονῶ, ὅτι ἔχει γνησίως δυτικὴν προέλευσιν. Ἡ ἐκ τῆς ἀτύπου συμβάσεως δέσμευσις, —ἐφαρμογὴ καὶ ἔκφρασις τοῦ δόγματος τῆς ἐλευθερίας τῶν συναλλαγῶν, ὅπως τοῦτο νοεῖται σήμερον—, εἶναι ἀρχὴ ἣτις ἐπέρασεν ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Λύσεως καὶ εἰς τὸν κόσμον τῆς Ἀνατολῆς. Εἶχον δ' ἐσχάτως τὴν εὐκαιρίαν¹ νὰ ἐκφράσω τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἡ ἀρχὴ αὕτη ἐπέρασεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν διὰ τῶν σταυροφόρων καὶ ὅτι ἔνδειξιν, ἂν ὄχι ἀπόδειξιν τούτου, παρέχει τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως εἰς τοὺς ὠραίους στίχους του (στίχ. 2386 ἐπ.).

«...ἐνθα εἶναι χριστιανοὶ σ' ὄλην τὴν οἰκουμένην»,
«τὸν νόμον καὶ τὲς ἀγωγὰς οἱ συμφωνίεις τὲς κλειοῦσιν»,

ὅπου, τὸ ἑλληνικὸν κείμενον, κατὰ διάφορον ἔκφρασιν λ.χ. πρὸς τὴν γαλλικὴν διασκευὴν, τονίζει τὴν χριστιανικὴν προέλευσιν τῆς ἀρχῆς τῆς ἀτύπου δεσμεύσεως καὶ συγχρόνως, προδήλως ὑπὸ βυζαντινὴν ἐπιρροήν, προσθέτει ὅτι «οἱ συμφωνίεις κλειοῦσι» καὶ «τὲς ἀγωγὰς», δηλαδὴ τὰ δικαίωματα—ἀξιώσεις, αἱ ὅποια μόνον δι' ἀγωγῶν δύνανται νὰ παρίστανται κατὰ βυζαντινορωμαϊκὴν ἀντίληψιν².

Ἀπὸ ἄλλης ὁμως πλευρᾶς, ἡ συχνὴ ὑπὸ τοῦ συντάκτου τοῦ Χρονικοῦ μνεῖα τῆς ἀγωνίας μεθ' ἧς οἱ Φράγκοι ἐμφανίζονται ὡς προσκεκολλημένοι εἰς τὰ «*συνήθεια τοῦ τόπου*» των³ δεικνύει ἐπαρκῶς, ὡς τοιμῶ νὰ νομίζω, τὸν τρόπον τῶν κατακτητῶν μήπως εἰς τὸ ξένον ἑλληνοβυζαντινὸν περιβάλλον των ἀπολέσουν καὶ θυσιάσουν τὴν γνησιότητα τῶν θεσμίων των. Εὐρισκόμεθα καὶ ἐδῶ, ὡς ὑποθέτω, ἐνώπιον τοῦ αἰωνίου φαινομένου τῆς ἰσχύος τοῦ ἐφαρμοζομένου ζωντανοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου καὶ τῆς ἐπιβολῆς αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ὀθνείου δικαίου παντὸς κατακτητοῦ. Εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν οἱ Φράγκοι σταυροφόροι ἀντιλαμβάνονται τὸν κίνδυνον τῆς νοθεύσεως τῶν

¹ Βλ. Π. Ζέπου, Ἑνοχικὸν Δίκαιον, Α' (1947), σελ. 118 σημ. 3.

² Κατὰ τὸ Ρωμαϊκὸν Δίκαιον δικαίωμα ὑφίστατο μόνον ἐφ' ὅσον δι' αὐτὸ παρ-εἶχετο καὶ «ἀγωγή» (actio) ἢ δ' «ἀγωγή» ἐσήμαινε τὸ δικαστικὸς προστατευόμενον δικαίωμα· πρβλ. Θεοφίλου, Εἰσηγήσεις 4.6 πρ. Ἡ ἀντίληψις αὕτη ἀπαντᾶται καὶ ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Μορέως, στίχ. 2386 ἐπ. Τὸ γαλλικὸν ὁμως κείμενον λέγει ἀπλῶς: «...par toute part dou monde, li pat vainquent les loys» χωρὶς νὰ ὀμιλῇ περὶ «χριστιανῶν» καὶ περὶ «ἀγωγῶν» (βλ. γαλλ. παραλλ. Χρον. Μορέως § 167, ἐκδ. L. o n g n o n, Ἐνθ' ἄν. σελ. 58).

³ Βλ. λ.χ. τὴν ἀπάντησιν τοῦ πρίγκιπος Γουλιέλμου Β' τοῦ Βιλλεαρδουίνου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Παλαιολόγον ἐν Χρον. Μορ. στίχ. 4283 - 4290. Ἐπίσης βλ. στίχ. 7567 ἐπ., 7874 ἐπ. κ.ἄ. Πρβλ. καὶ ἀνωτ. σελ. 204 σημ. 1.

θεσμίῳ των ὑπὸ τὴν ἑλληνοβυζαντινὴν ἐπιρροήν. Καὶ οὕτω μόνον, ὡς νομίζω, δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἡ προσκόλλησις εἰς τὰ «*συνήθεια*» καὶ ἡ ἀγωνία των διὰ τὴν διατήρησιν αὐτῶν, ἥτις ἀγωνία ἐκδηλοῦται εἰς τὸ κείμενον τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως. Πράγματι δὲ οἱ Φράγκοι δὲν εἶχον ἄδικον!

Ἡ διαβρωτικὴ δύναμις τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου ἥσκησε φαίνεται καὶ ἐπὶ τῶν φραγκικῶν θεσμίῳ τὴν ἐπιρροήν της. Οὕτω δὲν εἶναι μόνον τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως οἱ Φράγκοι, — κλειστοὶ καθ' ἑαυτὸν φεουδαλικὸς ὄργανισμός, — ἐμφανίζονται ὡς ὀμιλοῦντες τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἢ ἄλλως ἐν γένει ὡς ἐξοικειωμένοι πρὸς τὸν ἑλληνικὸν βίον καὶ πολιτισμόν¹, ἀλλὰ πέραν τοῦ γεγονότος τούτου, καὶ εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὸ δίκαιον, τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως παρέχει ἐνδιαφεροῦσας πληροφορίας διὰ τὴν ἀσκηθεῖσαν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ ἐπὶ τοῦ φραγκικοῦ συστήματος δικαίου καὶ ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς ἢ οἰκονομικῆς ὀργανώσεως τοῦ ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους ἀναπτυχθέντος δυτικοῦ φεουδαλισμοῦ.

Οὕτως, εἶναι ὅπως χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Φράγκοι, ποιούμενοι συμβιβασμὸν πρὸς τὸ ἐγχώριον στοιχεῖον, διετήρησαν τὴν ἰσχὴν τοῦ ἐγχωρίου δικαίου καὶ ἀκόμη καὶ τὴν ἐγχώριον ὀργάνωσιν τῆς ἰδιοκτησίας. Καὶ διὰ μὲν τὴν διατήρησιν τοῦ ἰσχύοντος βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου οὐδεμίαν ἀφίνει ἀμφιβολίαν ἢ διήγησις τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, καθ' ἣν (στίχ. 2091 ἐπ.) οἱ βυζαντινοὶ «*ἄρχοντες, οἱ πρῶτοι τοῦ Μορέως*» ζητοῦν καὶ ἐπιτυγχάνουν·

*ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἔμπροσθεν, Φράγκος νὰ μὴ μᾶς βιάσῃ
»ν' ἀλλάξωμεν τὴν πίστιν μας διὰ τῶν Φραγκῶν τὴν πίστιν,
»μήτε ἀπὸ τὰ συνήθειά μας, τὸν νόμον τῶν Ρωμαίων».*

² Ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν διατήρησιν τῆς ἐγχωρίου ὀργανώσεως τῆς ἰδιοκτησίας τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως εἰς πολλοὺς στίχους του διηγεῖται, ὅτι οἱ βυζαντινοὶ ἄρχοντες, «*τὰ ἀρχοντόπουλα*» τοῦ Μορέως διατηροῦν τὰ «*ἰγονικά*» καὶ «*τὲς προνοϊές των*» δηλαδὴ τὰ βυζαντινὰ φέουδά των, ἐνῶ «*καὶ οἱ χωριάτες τῶν χωριῶν στέκουν ὡσὰν τοὺς ἡῶραν*», ἥτοι εἰς τὴν αὐτὴν σχέσιν παροικίας ἢ δουλοπαροικίας ὡς καὶ κατὰ τὸ βυζαντινὸν σύστημα². Ὅντως δ' ἡ

¹ Λ.χ. ὁ ὑπὸ τοῦ Σεβαστοκράτορος αἰχμαλωτισθεὶς Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουίνος, ὁ ἐπιλεγόμενος Ντὲ Καλομάτας (Χρον. Μορ. στίχ. 2449) «*ρωμέϊκα ἀπεκρίθη*» (στίχ. 4130) πρὸς τὸν Σεβαστοκράτορα, καὶ ὁ «*μισίρ Ἀσελὴν ντὲ Τούθ*» (Anselin de Tucey), ὅστις «*τὲς τάξεις ἔξευρε ἀκριβῶς, τὴν γλῶσσαν τῶν ρωμαίων*» (στίχ. 5234), ἑλληνιστὶ συνεννοεῖται μὲ τοὺς μισθοφόρους Τούρκους, οἱ ὅποιοι καὶ αὐτοὶ «*ἔξευραν τὴν λογικὴν γλῶσσαν τῶν ρωμαίων*» (στίχ. 5207). Πρβλ. ἐν γένει Ἀ δ α μ α ν τ ί ο υ, *Ἐνθ' ἄν., σελ. 517.

² Πρβλ. Χρον. Μορ. στίχ. 1439, 1642 ἐπ., 1706 ἐπ., 2048, 2059 ἐπ., 2091 ἐπ., 2822 ἐπ., 2937 ἐπ., ἐξ ὧν ἰδίως στίχ. 1642 - 1649. Διὰ τὴν δουλοπαροικίαν τῶν βυ-

τοιαύτη ρύθμισις τοῦ προβλήματος τῆς τύχης τῶν βυζαντινῶν προνοιῶν εἰσ-
ήγαγεν εἰς τὸ κλειστὸν σύστημα τῆς φεουδαλικῆς ὀργανώσεως τῶν Φράγκων
τῆς Βυζαντινῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ βυζαντινὸν πάρισον φεουδαλικὸν σύστημα
τῆς ἀναγνωρίσεως «*προνοιῶν*» μὲ τὰς ἐκ τούτων ἀπορροεῦσας στρατιωτικὰς
ἢ ἄλλας ὑποχρεώσεις¹.

Αἱ βυζαντιναὶ «*πρόνοιαι*», γνωσταὶ ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν ἐπιγόνων
τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας², εἶχον προσλάβει τὸ σχῆμα οὐσιαστικοῦ «*φεού-
δου*» κυρίως ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν Κομνηνῶν ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Α΄, ὅτε καθιε-
ρώθη ἡ ὑποχρέωσις τοῦ προνοιαρίου νὰ ἐξασφαλίσῃ ἀριθμὸν στρατιωτῶν διὰ
τὰς ἀνάγκας τοῦ αὐτοκράτορος. Καὶ ἀρχικῶς μὲν ἡ «*πρόνοια*» ἦτο εἰς τὸ
Βυζάντιον ἀκληρονόμητος ἀκίνητος κτήσις, ὡς ἀρχικῶς ἀκληρονόμητον ἦτο
καὶ τὸ «*φέουδον*» εἰς τὴν Δύσιν, βαθμηδὸν ὅμως οἱ προνοιαριοὶ ἀπέκτησαν
γνησίαν φεουδαλικὴν συγκρότησιν καί, κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ δυτικοῦ φεου-
δαλισμοῦ, οὐ μόνον ἀτέλειαν φορολογικὴν ἀλλὰ καὶ ἀνεξάρτητον δικαιο-
δοτικὴν ἐξουσίαν. Τέλος δέ, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων, ἐλησμο-
νήθη ὅτι τὴν «*πρόνοιαν*» κατεῖχον οἱ προνοιαριοὶ «*κατὰ λόγον προνοίας*» καὶ
ἐθεωρήθη ὅτι ταύτην κατεῖχον «*κατὰ λόγον γονικότητος*» ἢ «*κατὰ λόγον
δεσποτείας*», ἥτοι ὡς περιουσιακὰ στοιχεῖα κληρονομητά, ὡς τοῦτο εἶχεν ἡδη
συμβῆ καὶ εἰς τὴν Δύσιν³.

Καὶ ἡ μὲν ἐξέλιξις ἣν ὁ θεσμὸς τῶν «*προνοιῶν*» διήνησεν εἰς τὴν βυζαν-
τινὴν Ἀνατολὴν εἶναι ἐνδιαφέρουσα καθ' ἑαυτὴν ἱστορία διὰ τὴν οἰκονομι-
κὴν καὶ κοινωνικὴν ὀργάνωσιν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας· ἡ ὑπὸ τῶν
Φράγκων ὅμως διατήρησις τῶν βυζαντινῶν «*προνοιῶν*», ὅφ' ἦν μορφὴν αὐταὶ
ἐκράτουσαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως, εἶχε τὴν βαρυσή-
μαντον εἰδικὴν συνέπειαν, ὅτι εἰς τὴν καρδίαν τῆς δυτικῆς φεουδαλικῆς ὀργα-
νώσεως τῆς βυζαντινῆς Ἑλλάδος, ἤχθησαν καὶ γνήσιοι βυζαντινοὶ θεσμοί, ὡς
ὁ θεσμὸς τῆς βυζαντινῆς «*προνοίας*» καί,—ὅπερ ἔτι σημαντικώτερον—διὰ
τὴν ρύθμισιν τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ ἐφρόντισαν εἰδικῶς οἱ Φράγκοι, ὡς τοῦτο
προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας, τῶν ὁποίων ἡ §
138 ρυθμίζει τὸν τρόπον καθ' ὃν οἱ υἱοὶ ἢ αἱ θυγατέρες τῶν Ἑλλήνων δια-

ζαντινῶν βλ. Π. Ζέπου, Συναγμάτιον Νομικὸν Ἀλεξ. Ὑψηλάντη κλπ. (1936) σελ.
39 ἐπ., ἐνθα καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία (ἐφ' οὗ βλ. καὶ Σόντην, ἐν «Ἀρ-
χεῖφ Ἰδιωτ. Δικαίου» 5, 1938, σελ. 79 ἐπ., Beseler, ἐν Byzant.-Neugr. Jahrbü-
cher, 16, 1940, σελ. 256 ἐπ.). Ἀλ. Διομήδους, Βυζαντιναὶ μελέται, Α' (1942),
σελ. 1 ἐπ., 19 ἐπ., 51 ἐπ., 70 ἐπ., 93 ἐπ. καὶ δι' ὅλου τοῦ βιβλίου.

¹ Βλ. ἰδίως στίχ. 1644 ἐπ. Χρον. Μορέως.

² Περβλ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, Β' (1947) σελ. 217.
Ostrogorsky, Geschichte des Byzant. Staates (1940), σελ. 179, 232.

³ Περβλ. Ἀμάντου, Ἐνθ' ἀν. Β' 318 ἐπ. Ostrogorsky, Ἐνθ' ἀν. 262
ἐπ., 264 ἐπ., 344 ἐπ.

δέχονται τὴν κυριότητα τοῦ φεούδου καὶ ὁμιλεῖ εἰδικῶς περὶ τῶν προσώπων *chi tien li feudi secondo lo modo de li griegi*. Τοῦτο δ' ὄντως ἐν τελευταία ἀναλύσει σημαίνει, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς φεουδαλισμὸς ἐνόθησε τὸν δυτικόν, ὡς οὗτος ἐφηρομόσθη εἰς τὴν βυζαντινὴν Ἑλλάδα καὶ ὅτι τὸ δίκαιον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας, τὸ ὁποῖον εὔρηται εἰς στενὴν ἐσωτερικὴν συνάφειαν πρὸς τὸ Χρονικὸν ταῦ Μορέως, κατὰ τὰ λεχθέντα¹, ἀποδίδει καὶ στοιχεῖα ἑλληνοβυζαντινὰ ἴσης ἰσχύος πρὸς τὰ κύρια δυτικὰ φεουδαλικά στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα, εἰκότως, κατέχεται.

* *

V. Ἀνέλυσσα, μέχρι τοῦδε εἰς ἀδράς, ἀδροτάτας γραμμάς, τὴν, κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου, ἀσκηθεῖσαν ἐπιρροὴν τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ ἐπὶ τοῦ φεουδαλικοῦ δικαίου τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως καὶ τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας καὶ προσεπάθησα νὰ δεῖξω τὴν ἀξιοσημεῖωτον δύναμιν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ὅπως διεισδύσῃ εἰς τὸ σῶμα δικαίου οὐ μόνον γενικοῦ ἀλλὰ καὶ ἐξαιρετικοῦ, οἷον ὑπῆρξε τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον τῆς Δύσεως.

Σκοπὸς μου ὅμως δὲν ἦτο αὐτὸς ἢ, τοῦλάχιστον, μόνον αὐτὸς ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀπέβλεψα νὰ δώσω, σύντομον ἔστω, σκιαγραφίαν τοῦ δικαίου, ὅπερ προκύπτει ὡς ἐφαρμοζόμενον μέσῳ τῶν ἀφελῶν ὅσον καὶ χαριτωμένων στίχων τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως. Ἐπὶ τοῦ σημείου δὲ τούτου εἶναι παρατηρητέα τὰ ἀκόλουθα :

1. Ἐν πρώτοις ἐν σχέσει πρὸς τὴν δικαστικὴν ὀργάνωσιν τοῦ πριγκιπά, του², πληροφοροῦμεθα ἀπὸ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ὅτι, συμφώνως πρὸ τὸ δικαιοδοτικὸν φεουδαλικὸν σύστημα, εἰς ἐκάστην τῶν δώδεκα βαρωνιῶν εἰς ἅς διηρέθη ἡ χώρα, ἐλειτούργει καὶ ἴδιον δικαστήριον περὶ τὸν τοπικὸν χωροδεσπότην. Τὸ δικαστήριον αὐτὸ ἐκαλεῖτο «*μικρὰ Κούρτη*» καὶ συνεκροτεῖτο ἐκ τῶν ἀνωτέρων «*ὀφφικιαλίων*» τοῦ φεούδου, αἱ δ' ἀποφάσεις τῆς «*μικρᾶς*» ταύτης Κούρτης ἦσαν ἐκκληταὶ ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τοῦ πριγκιπος, τῆς «*μεγάλης Κούρτης*» ἢ ἄλλως «*δυνατῆς Κούρτης*», τῆς ὁποίας, πρὸς ἐδρευομένης ὑπὸ τοῦ πριγκιπος, μετεῖχον ὅλοι οἱ μεγάλοι βαρῶνοι καὶ οἱ-ἐκτὸς τοῦ Μορέως μεγάλοι ὑποτελεῖς, ὡς ὁ Μέγας Κύρης τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὁ Δοῦξ τῶν Κυκλάδων.

Μικρὰ καὶ μεγάλη Κούρτη ἦσαν δικαστήρια ἀρμόδια διὰ τὴν ἐπίλυσιν τῶν μεταξὺ εὐγενῶν ἀνακυπτουσῶν διαφορῶν. Τοῦναντίον διὰ τοὺς ἀστοὺς ἐλειτούργει ἰδίᾳ «*Κούρτη τῶν βουρρησιῶν*», ἐδρεύουσα εἰς Ἰλαρέντζαν, ἐνῶ ὁ «*λίος λαός*», ἦτοι ἡ κατωτάτη τάξις, ὑπήγετο εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ το-

¹ Βλ. ἀνωτ. σελ. 206.

² Βλ. διὰ τὰ περαιτέρω Ἀδαμαντίου, Ἐνθ' ἀν. σελ. 461 ἐπ., 543 ἐπ.

πικοῦ χωροδеспότου¹. Τέλος, παραλλήλως πρὸς τὰ ἀστικά ἢ ποινικά ταῦτα δικαστήρια, ἐλειτούργουν καὶ ἰδιαίτερα ἐκκλησιαστικά τοιαῦτα, ἀρμόδια διὰ τὴν ἐπίλυσιν διαφορῶν ἀνακυπτουσῶν μεταξύ τῶν εὐγενῶν τοῦ κλήρου. Οἱ ἀνώτατοι κληρικοί,—ὁ Μητροπολίτης Πατρῶν καὶ οἱ ὑπ' αὐτὸν ἔξ ἐπίσκοποι ὡς καὶ οἱ ἡγούμενοι τῶν μοναστηρίων ἢ τῶν στρατιωτικῶν Ταγμάτων τῶν Ἰωαννιτῶν, τοῦ Τέμπλου καὶ τῶν Ἀλαμάνων,—μετεῖχον ἐπίσης τῆς Κούρτης τοῦ πρίγκιπος, οὐδέποτε ὅμως μετεῖχον καὶ κατὰ τὴν ἐκδίκασιν φονικῶν δικῶν².

Ἡ συγκρότησις τῶν δικαστηρίων αὐτῶν ἦτο ἐν γένει ἀνάλογος πρὸς τὴν συγκρότησιν τῶν περὶ τὸν πρίγκιπα ἢ τὸν τοπικὸν φεουδαρχὴν λειτουργούντων συμβουλευτικῶν σωμάτων, ἅτινα εἶτε ἐκαλοῦντο ἐπίσης Κούρτη εἶτε Βουλὴ ἢ Παρλαμάς κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦ Μορέως³. Ἐν γένει ἡ συγκρότησις τῶν δικαστηρίων αὐτῶν, τῶν ὁποίων τὰ μέλη σπανίως εἶχον εἰδικὴν νομικὴν κατάρτισιν, συνήθως δ' ἦσαν ἡγέται στρατιωτικοὶ ἢ κληρικοὶ πιστοὶ εἰς τὸν Πάπαν, ἐπέβαλλε διαδικασίαν ἀπλὴν καὶ τοιαύτην ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον «ἐκ τῶν ἐνόντων». Καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι ὅλος χαρακτηριστικὴ ἡ διάταξις τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας (§ 145), καθ' ἣν δὲν ἐπετρέπετο ἡ ὑποβολὴ μακρῶν ἐγγράφων ὑπομνημάτων ἀλλὰ μόνον συντόμων αἰτήσεων τῶν διαδίκων, ὡς ἐπίσης δὲν ἐπετρέπετο ἡ ὑπὸ τῶν δικηγόρων ἀπὸ χειρογράφου ἀγόρευσις ἢ παραπομπὴ εἰς νόμους ἢ κανόνες, ἀλλ' ἡ ὑποστήριξις τῆς ὑποθέσεως ἔπρεπε νὰ γίνεται εἰς γλῶσσαν ἀπλὴν ἢ κοινήν, ὅπερ κατὰ τὰς Ἀσσιζας, ἦτο *degrna cosa* δηλαδὴ ἦτο ὀρθόν, διότι οἱ λίτζιοι, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, δὲν ἦσαν μορφωμένοι ἄνθρωποι!

2. Ἐξ ἐτέρου, διὰ τὴν ὅλην φεουδαρχικὴν ὀργάνωσιν σημαντικώτατον ἦτο τὸ «*Ρουτζέστρο*» ἢ «*Ριτζέστρο*» ἢ ἄλλως «*Βιβλίον τῆς μερισίας*», τὸ ὁποῖον ἦτο εἶδος κτηματολογίου, εἰς ὃ περιεγράφοντο τὰ φέουδα τῶν Φράγκων, ἀλλὰ καὶ αἱ πρόνοιαι τῶν ἐγγχωρίων χωροδеспοτῶν⁴. Εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι τὸ «*Ριτζέστρο*» αὐτὸ περιελάμβανε καὶ γενικωτάτους τινὰς κανόνες τοῦ ὅλου οὐσιαστικοῦ ἢ δικονομικοῦ φεουδαλικοῦ δικαίου, ἔξ ἐκείνων οἷτινες

¹ Πρβλ. Χρον. Μορέως στίχ. 3209, 5848, 8632 διὰ τοὺς «βουρρησίους» καὶ στίχ. 3850, 3869 διὰ τὸν «λίον λαόν». Ἐν γένει πλὴν τοῦ Ἀ δ α μ α ν τ ί ο υ, Ἐνθ' ἀν. βλ. καὶ Μί λ λ ε ρ, Ἡ Φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι, Α' (μετάφρ. Σπ. Λάμπρου), 1909 ἐπ., σελ. 81 ὡς καὶ τὴν παράλληλον διάφθωσιν τῆς δικαστηριακῆς ὀργανώσεως εἰς τὰς Ἀσσιζας τῆς Ἱερουσαλήμ, περὶ ἧς βλ. H e i m b a c h, ἐν Ersch - Gruber, Allgem. Encyclopädie κλπ., 87 (1869), σελ. 2 ἐπ.

² Πρβλ. Χρον. Μορέως, στίχ. 2015 ἐπ.

³ Βλ. Χρον. Μορέως, στίχ. 2857, 3408 ἐπ., 3440, 4394, 4402 ἐπ., 6170, 6439, 7395, 8141 κ.ἀ. ὡς καὶ Ἀ δ α μ α ν τ ί ο υ, Ἐνθ' ἀν. σελ. 461.

⁴ Βλ. Χρον. Μορ. στίχ. 1839, 1908, 1964, 1968, 7677 ὡς καὶ Ἀ δ α μ α ν τ ί ο υ, Ἐνθ' ἀν. σελ. 648 ἐπ., ἔνθα καὶ παραπομπαί.

τελικῶς ἐκωδικοποιήθησαν εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Ρωμανίας¹. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἀπλῆ ὑπόθεσις. Βέβαιον εἶναι πάντως ὅτι τὸ κτηματολόγιον αὐτὸ ἦτο θεσμὸς σημαντικώτατος, διότι μέσῳ αὐτοῦ διετεθεῖτο ἡ ἀναμφίβητος μνήμη τῶν στρατιωτικῶν ἢ ἄλλων ὑποχρεώσεων ἐκάστου φεοῦδου τοῦ πριγκιπάτου, ὡς αὐταὶ ἴσχυον ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς κατακτήσεως, ὡς ἐπίσης διότι μέσῳ αὐτοῦ προέκυπτον σαφῶς καὶ αἱ ὑποχρεώσεις τῶν κατακτωμένων ἢ ἀποκτωμένων νέων φεοῦδων², καὶ τέλος διότι, μέσῳ τοῦ κτηματολογίου, διηκολύ-νετο καὶ ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῶν δικαιωμάτων ἢ ὑποχρεώσεων παντὸς ἐνδιαφερομένου, εἰς περίπτωσιν θανάτου τοῦ φεουδάρχου, ὅτε αὐτομάτως ἀνε-κυπτε τὸ περίπλοκον καὶ δυσχερὲς φεουδαλικὸν κληρονομικὸν δίκαιον.

3. Ἀληθῶς, τὸ κληρονομικὸν φεουδαλικὸν δίκαιον παρίσταται ὡς ἰδιαι-τέρωσ περίπλοκον, ἰδίως ἔνεκα τῆς βασικῆς διακρίσεως τῶν φεοῦδων εἰς «γο-νικά» καὶ «μὴ γονικά» τοιαῦτα, ἐνῶ ἐξ ἑτέρου καὶ ἡ ἰδιαιτέρα ρύθμισις τῆς κληρονομίας τῆς φεουδαλικῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν λοιπὴν ἀστικὴν περιουσίαν τοῦ θνήσκοντος παρέχει ἀφ' ἑαυτῆς ἀφορμὴν πρὸς σύγχυσιν, καταφανῆ εἰς πᾶσαν κωδικοποίησιν φεουδαλικοῦ δικαίου.

Ἐκ τῆς φεουδαλικῆς περιουσίας τὰ «γονικά» φέουδα ἦσαν τὰ πλήρως κληρονομητὰ τοιαῦτα, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἐκληρονομοῦντο καὶ ὑπὸ τῶν ἐκ πλαγίου συγγενῶν. Τὰ «γονικά» φέουδα ἦσαν τὰ ὑπὸ ἱπποτῶν ἀποκτηθέντα ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς «κουγκέστας» καὶ τὰ ὅποια κληρονομικῶ δικαίω-ματι ἀνῆκον εἰς τοὺς ἀπογόνους τῶν πρώτων κατακτητῶν³. Τοῦναντίον, τὰ «μὴ γονικά» φέουδα ἦσαν κληρονομητὰ μόνον ὑπὸ τῶν κατ' εὐθεῖαν γραμ-μὴν κληρονόμων τοῦ θνήσκοντος, ὡς μὴ ὄντα δὲ «γονικά» ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς κουγκέστας, ἐκαλοῦντο εἰδικώτερον καὶ «νέον δόμα», ὡς δοθέντα μετὰ τὴν κατάκτησιν εἰς τὸν δικαιούχον των. Κατὰ χαρακτηριστικὴν ἔκφρασιν τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (στίχ. 3364 ἐπ.). ὁ δικαιούχος τοῦ μὴ γονικοῦ φεοῦ-δου «κρατεῖ τὸν τόπον του, εἰς τοῦ κορμίου του μοναχά, κληρονομίαν ἂν ποιήσῃ...»⁴. Ἡ δὲ διάκρισις εἶναι ἄκρως σημαντικὴ, διότι λ.χ. ἡ σύζυγος εἶχε κληρονομικὸν δικαίωμα μόνον ἐπὶ τῶν «γονικῶν» φεοῦδων, δικαιουμένη εἰς τὸ ἡμισυ αὐτῶν, ὅπερ ἐκαλεῖτο douaire (ντουάριν) κατὰ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στίχ. 7239)⁵.

¹ Πρβλ. Recoura, Ἐνθ' ἄν. σελ. 42.

² Βλ. Χρον. Μορ., στίχ. 2077 ἐπ.

³ Πρβλ. Χρον. Μορ., στίχ. 2452, 8134 ὡς καὶ Ἀδαμαντίου, Ἐνθ' ἄν. σελ. 462.

⁴ Πρβλ. καὶ τὴν ὠραίαν διήγησιν ἐν Χρον. Μορ. 5908 ἐπ., ἐνθα ὁ πριγκιπὺς λέγει περὶ τοῦ ἀνεψιοῦ του ἀφέντη τῆς Καρύταινας: «τὸν τόπον του τὸν ἔστρεψα, ὡς νέο δόμα τοῦ ἔδωκα, ὅπως τὰ πάντα νὰ κρατῆ αὐτὸς καὶ τὰ παιδιά του, ἐπεὶν ἐξακληρήθηκεν μὲ φταίσιμο ἐδικόν του· θέλω δὲ πάλι ἀπὸ τοῦ νῦν νὰ τὸ ἔχη εἰς τοιοῦτον τρόπον».

⁵ Πρβλ. Ἀσσίζας Ρωμανίας § 35 (ἐκδ. Recoura).

Ἡ ὄλη ρύθμισις τῶν κληρονομικῶν δικαιωμάτων, ὡς αὕτη προκύπτει ἐκ τοῦ Χρονικοῦ καὶ λεπτομερέστερον ἐκ τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας, εἶναι ἄκρως περίπλοκος, δεσπόζεται δ' ἀπὸ ὠρισμένας κεντρικὰς ἰδέας, ὧν ἴσως σημαντικώτεραι εἶναι αἱ ἑξῆς: Τὰ φέουδα κληρονομοῦνται ἀπὸ τὰ πρωτότοκα τέκνα, ἄρρενα ἢ θήλεα ἀδιακρίτως, συντρέχοντος ὅμως καὶ τοῦ ἐπιζῶντος συζύγου ἐφ' ὅσον πρόκειται φέουδον «γονικόν». Ἐὰν τὸ φέουδον δὲν εἶναι γονικόν, τότε μόνον τὰ πρωτότοκα τέκνα ἔχουν κληρονομικὸν δικαίωμα. Ἐὰν τέλος πρόκειται περιουσία μὴ φεουδαλική, ἤτοι ἀστική, τότε αὕτη κληρονομεῖται ἐξ ἀδιαθέτου πρῶτον ἀπὸ τὴν σύζυγον, εἶτα ἀπὸ τὰ τέκνα καὶ εἶτα ἀπὸ τοὺς λοιποὺς συγγενεῖς¹. Ἡ δὲ διάκρισις αὕτη φαίνεται ἀσθηρὰ καὶ εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν αὐτοτελῆ κληρονομικὴν ρύθμισιν τῆς φεουδαλικῆς ἔναντι τῆς μὴ φεουδαλικῆς περιουσίας².

Ἡ ἄνευ διακρίσεως ἐπαγωγή τῆς φεουδαλικῆς κληρονομίας εἰς ἄρρενας ἢ θήλειους κατιόντας εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον ἀγνοεῖ τὴν *lex Salica*. Αἱ γυναῖκες, πρωτότοκοι οὔσαι, κληρονομοῦν τὸ φέουδον, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο συχνὰ ὀδηγῆ εἰς ἐξασθένειον τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος, αὐτὸς δ' εἶναι ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον καὶ ὁ συντάκτης τοῦ Χρονικοῦ θεωρεῖ ὡς κακοτυχίαν τὴν «*θηλυκὴν γενιά*»³. Καὶ τοῦτο, μολοντί, ὡς καὶ περαιτέρω θὰ ἴδωμεν, ἡ γυνὴ ἔχει ἰδιαίτουςαν θέσιν εἰς τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον, καθ' ὃ αὕτη ἔχει δικαίωμα συντάξεως διαθήκης διὰ τὴν ἀστικὴν τῆς περιουσίαν (Ἀσσίζαι Ρωμανίας § 37) ὡς καὶ εἶδος δικαιώματος ἀναγκαστικῆς διαδοχῆς ἐπὶ τῆς κλίνης καὶ τῶν ἐνδυμάτων τῆς εἰς βάρους τῆς περιουσίας τοῦ συζύγου ὡς τοῦτο διατυποῦται ἐν Ἀσσίζαις Ρωμανίας § 56⁴. Ἡ τελευταία δ' αὕτη διάταξις, ὡς καὶ ἄλλαι τοῦ δικαίου τῶν Ἀσσιζῶν ἐκφράζουσιν ἐν γένει τὴν εἰς τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον διάχυτον ἰδέαν, ὅτι πᾶσα περιουσία τῆς συζύγου κληθεῖσα ἕνεκα ἢ συνεστῶτος τοῦ γάμου ἀνήκει εἰς τὸν ἄνδρα (βλ. Ἀσσίζαις Ρωμανίας § 156), ὅστις ὅμως ἐξ ἑτέρου, πλὴν ἄλλων ὑποχρεώσεων ἀπορροεουσῶν ἐκ τοῦ γάμου, ἔχει καὶ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ κατα-

¹ Πρβλ. Ἀσσίζαις Ρωμανίας §§ 32, 35, 38, 110 ἐπ.

² Βλ. λ.χ. Ἀσσίζαις Ρωμανίας § 73 (ἔκδ. *Recoiuga*), ἐνθα κηρύσσονται ἄκρου αἱ δωρεαὶ μνηστειᾶς αἰτινες ἔχουν ἀντικείμενον φεουδαλικὴν περιουσίαν.

³ Πρβλ. Χρον. Μορέως, στίχ. 7810 ἐπ. κ.ᾶ.

⁴ Ἐν Ἀσσίζαις Ρωμανίας § 56 (ἔκδ. *Recoiuga*) ὁρίζεται κατὰ χαριτωμένον τρόπον, ὅτι ὁ σύζυγος δὲν δύναται νὰ στερήσῃ διὰ τῆς διαθήκης του τὴν γυναῖκά του ἀπὸ τὴν κλίνην καὶ τὰ ἐνδύματά της· ἡ σύζυγος θὰ ἔχη τὴν κλίνην τῆς πλήρως ἐξωπλισμένην, δηλαδὴ ἐν στρώμα, ἐν μαξιλλάρῳ καὶ μίαν κουρτίναν, δύο κλινოსκεπάσματα, δύο ζεύγη σινδόνων, πάντοτε δ' ἀναλόγως τῆς κοινωνικῆς ἢ οἰκονομικῆς θέσεως ἐκάστου, πλὴν τῆς περιπτώσεως εἰδικῆς συμφωνίας· ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὰ ἐνδύματα τῆς γυναίκος, ταῦτα παραμένουν εἰς αὐτὴν ἐφ' ὅσον ἡ περιουσία τοῦ ἀνδρός ἐξαρκεῖ διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν χρεῶν, ἄλλως ἢ γυνὴ δικαιούται μόνον εἰς δύο φορέματα καὶ μίαν ἀργυρᾶν ζώνην!

βάλη τὰ χρέη τῆς γυναικός, ἔστω καὶ ἂν ταῦτα συνήφθησαν πρὸ τοῦ γάμου των, καὶ δὴ εἶτε ζῆ ἢ εἶτε δὲν ζῆ ἢ σύζυγός του (Ἀσσίζαι Ρωμανίας § 154).

4. Διατάξεις ὡς αἱ ἀνωτέρω σημειωθεῖσαι, ὁμοῦ μὲ ἄλλας αἰτινες προκύπτουν εἶτε ἐκ τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας εἶτε ἐκ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, δεικνύουν ἐπαρκῶς τὴν ἰδιαιτέρας σημαντικὴν θέσιν τῆς γυναικός εἰς τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον. Ἡ ἰσοτιμία τῆς πρὸς τοὺς ἄρρενας κατὰ τὴν κληρονομίαν τῶν ἐπὶ τοῦ φεούδου δικαιωμάτων, τὸ προβάδισμα τῆς ἐναντι τῶν τ'κνων εἰς τὴν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχὴν τῆς μὴ φεουδαλικῆς, ἤτοι τῆς ἀστικῆς περιουσίας, τὸ ὑποτυπῶδες, ἔστω, δικαίωμα ἀναγκαστικῆς διαδοχῆς ἐπὶ τῆς κλίνης καὶ τῶν ἐνδυμάτων τῆς, τέλος καὶ ἡ ὑποχρέωσις τοῦ ἀνδρὸς πρὸς ἐξόφλησιν τῶν χρεῶν τῆς, δίδουν κἄπως σαφῆ τὴν παράστασιν τῆς νομικῆς θέσεως τῆς γυναικός εἰς τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον. Ἡ δὲ θέσις αὕτη φαίνεται πράγματι ξεχωριστή, ἐὰν ἀναλογισθῶμεν τὴν συμμετοχὴν τῆς φραγκίσσης γυναικός ἀκόμη καὶ εἰς τὸν δημόσιον βίον τοῦ πριγκιπάτου, ὡς τοῦτο προκύπτει, μεταξὺ ἄλλων, καὶ ἀπὸ τὸν πολυῖστορημένον «*παρλαμᾶν τῶν κυράδων*», ὅστις συνῆλθεν εἰς τὸ Νίκλι τῷ 1262 μετὰ τὴν ἐν Πελαγονία μάχην, καθ' ἣν ὁ Πριγκιπ μετ' ἄλλων βαρῶνων εἶχε συλληφθῆ ἀιχμάλωτος τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, καὶ ὅτε, ἐνεκα τῆς ἐλλείψεως ἀνδρῶν, αἱ φραγκίσσαι ἀρχόντισσαι συνῆλθον ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῆς πριγκηπίσσης «*νὰ ἐπάρουν τὴν βουλὴν τους διὰ τὰ μαντᾶτα ὅπου ἤκουσαν...*»¹.

Δὲν ἴσχυεν, ὡς ἐλέχθη ἤδη, εἰς τὸν Μορέαν ἡ *lex Salica* καὶ αἱ γυναῖκες ἐφέροντο ὡς ἔχουσαι πράγματι τὰ αὐτὰ δικαιώματα μὲ τοὺς ἀνδρας, τοῦτο δέ, μολονότι ἡ θέσις τῆς φραγκίσσης γυναικός ἐξηκολούθει πάντοτε νὰ εἶναι καὶ ρωμαντικῶς περίοπτος, κέντρον καὶ πυρῆν καὶ ἐλατήριον πάσης ἱπποτικῆς ἀβρότητας ἀλλὰ καὶ πάσης ἱπποτικῆς περιπετείας, ὅπως αὕτη ὑπῆρξε κοινῶς διάχυτος εἰς τὸν κόσμον τοῦ μεσαιωνικοῦ ἱπποτισμοῦ τῆς χριστιανικῆς Δύσεως.

Ἀληθῶς, οἱ σταυροφόροι ἱππῶται μάχονται καὶ ἀγωνίζονται ὑπὸ τὴν παρώθησιν δύο κυρίως ἐλατηρίων: τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀφ' ἑνός, καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὴν γυναῖκα. Τὸν τελευταῖον δὲ τοῦτον σεβασμὸν διατρανώνουν πλεῖστα διατάξεις ἢ πληροφορίαι τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, ὅπου, μεταξὺ ἄλλων, διαλαλεῖται καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ ἱππότη ὀφειλόμενος σεβασμὸς πρὸς τὴν γυναῖκα τοῦ ἄλλου καὶ ὁ κολασμὸς τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἔρωτος, ὡς λ.χ. ἐν Ἀσσίζαις τῆς Ρωμανίας (§ 3) καὶ ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Μορέως (στίχ. 5745 ἐπ., 5814 ἐπ.) ὅπου ἱστορεῖται τὸ πάθημα τοῦ «*ἀφέντη*» τῆς Καρύταινας.

¹ Βλ. Χρον. Μορέως, στίχ. 4394 ἐπ. ὡς καὶ Ἀ δ α μ α ν τ ῖ ο υ, Ἐνθ' ἀν. σελ. 631 ἐπ. Μ ἰ λ λ ε ρ, Ἐνθ' ἀν. (μετάφρ. Λάμπρου) Α' 84, 169. Κ α λ ο ν ᾶ ρ ο ν, Ἐνθ' ἀν. σελ. 185 σημ., καὶ τοὺς παρ' αὐτοῖς παραπεμπομένους.

Κατὰ τὸ Χρονικὸν (στίχ. 5745 ἑπ.) ὁ ἀφέντης τῆς Καρύταινας ἐγκατέλιπε τὸν πρίγκιπα πολεμοῦντα κατὰ τῶν Ἑλλήνων, καὶ τοῦτο

»ἀπὸ ἀμαρτίας δαιμονικῆς, διὰ γυναικὸς ἀγάπην,
 »—τὸ ἐπάθασιν κι' ἄλλοι πολλοὶ φρόνιμοι καὶ στρατιῶτες!—
 »δὲ κάποιου του καβαλλαρίου γυναικὰ ἐρωτεύτη,
 »τοῦ μισοῦ Ντζᾶ ντὲ Καταβᾶ, οὕτως τὸν ὠνομάζαν».

Ὁ ἀφέντης λοιπὸν τῆς Καρύταινας ἐπῆρε τὴν σύζυγον τοῦ ἱππότη τοῦ ἀπὸ τὸν Μορέαν καὶ μετέβη εἰς Ἱταλίαν, διὰ νὰ προσκυνήσῃ μὲ αὐτὴν εἰς τὰ μοναστήρια, ἧ, ὅπως διηγεῖται τὸ Χρονικόν,

»ἐπῆρέ την ἐκ τὸν Μορέαν κ' ἐδιάβη εἰς τὴν Πούλιαν
 »λέγας νὰ προσκυνήσουσιν ἐκεῖ στὰ μοναστήρια...»

Ἄλλ' εἰς τὴν Πούλιαν, ἦτοι τὴν Ἀπουλίαν τῆς Ἱταλίας, εὗρισκετο ὁ «ρόι Μαφρές», ὁ βασιλεὺς Μαμφρέδος τῆς Σικελίας, ὁ ὁποῖος, πληροφορηθεὶς ὅτι ὁ ἀφέντης τῆς Καρύταινας, ἐγκαταλείψας τὸν πρίγκιπα, πολεμοῦντα, εὗρισκετο ἐκεῖ μὲ τὴν σύζυγον λίξιου ἱππότη τοῦ «διὰ νὰ τὴν ἔχη ἐρωτικῆν νὰ χαίρεται μετ' αὐτὴν», ἐκάλεσε τὸν ἄρχοντα τῆς Καρύταινας, τοῦ ἔκαμεν εὐγενεῖς μὲν ἀλλὰ καὶ δοριμείας παρατηρήσεις καὶ τὸν ἐξηνάγκασε νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν Μορέαν. Πράγματι δ' οὗτος ἐπιστρέψας, παρουσιάσθη πρὸ τοῦ πρίγκιπος «καὶ τὸ ζωνάριν του ἔβγαλεν, στὸν σφόντυλά του βάνει» (στίχ. 5881 ἑπ.)¹ εἰς ἔνδειξιν ταπεινώσεως καὶ αἰτήσεως ἐλέους καὶ συμπαθείας, οὕτω δὲ καὶ μόνον ἐπέτυχε τὴν συγγνώμην τοῦ ἐλεήμονος καὶ μεγαλοψύχου πρίγκιπος.

* *

Εἰς τὴν ἀνωτέρω σύντομον σκιαγραφίαν τοῦ δικαίου τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως προσεπάρησα ν' ἀποδείξω, ὅτι τὸ δίκαιον τοῦ Χρονικοῦ ἔχει ὑποστῆ ἐπίδρασίν τινα βυζαντινὴν ἀναμφισβήτητον. Οἱ σιδηρόφρακτοι ἱππῶται τῆς Δύσεως, οἱ ὁποῖοι ἐξεχύθησαν εἰς τὴν βυζαντινὴν γῆν, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐκφύγουν τῆς μοίρας τὴν ὁποίαν πολλοὺς αἰῶνας πρότερον εἶχον ὑποστῆ καὶ ἄλλοι σκληροὶ κατακτηταί, αἱ ρωμαϊκαὶ λεγεῶνες. Ἐφεραν οἱ Φράγκοι μεθ' ἑαυτῶν τὸν δυτικὸν Χριστιανικὸν πολιτισμὸν, τὰ θέσμια τοῦ ἱπποτισμοῦ, τὴν λατρείαν τῆς δυτικῆς χριστιανικῆς πίστεως, τὴν λατρείαν τῆς κατηγορισμένης συμβάσεως ὡς καὶ τὴν λατρείαν τῆς γυναικός. Ἄλλ' εἰς τὸν τόπον αὐτὸν εὐρέθησαν ἀντιμέτωποι πρὸς ἓνα ὄριμον πολιτισμὸν μὲ συγκεκριημένον δίκαιον αἰῶνων, τὸ ὁποῖον ἠδυνήθη νὰ νοθεύσῃ καὶ αὐτὸ τὸ ἄλλως ἀμόλυτον φεουδαλικὸν δίκαιον. Καὶ τὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶναι, ὡς φρονῶ, ἄκρως σημαντικὸν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν δικαίου.

ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΣ

¹ Βλ. καὶ στίχ. 3351, ἐνθα ὁ αὐτὸς ἀφέντης παρουσιάζεται «μὲ τὸ καπίστρι στὸν λαιμὸν» πρὸ τοῦ πρίγκιπος, αἰτῶν συγγνώμην, ἐφ' οὗ καὶ Ἄδαμαντίου, Ἐνθ' ἀν. σελ. 630, 656 ἑπ. Βλ. καὶ Κ α λ ο ν ἄ ρ ο ν, Ἐνθ' ἀν. σελ. 242 σημ.